

Карпенко Є. В.*доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри практичної психології
Львівського державного університету внутрішніх справ*

ГЕНЕЗА ПРОБЛЕМИ ЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

THE GENESIS OF THE PROBLEM OF ETHNIC TOLERANCE

У сучасному полікультурному світі дослідження і розвиток толерантності особистості стають необхідною умовою мирного, гармонійного і успішного співжиття людей. Ґрунтуючись на повазі до міжособистісних та міжгрупових особливостей толерантність запобігає появі ворожості, шовінізму, сприяє взаємному збагаченню та культурному обміну. Тому, її формування здійснюється як із профілактичною метою, так і задля забезпечення розвитку особистості чи системи.

Багатоаспектність та багатогранність поняття «толерантності» знайшла своє відображення в різноманітності наукових дефініцій. Зокрема, під толерантністю може розглядатися компроміс, який породжується зіткненням моральної сфери, свідомості та поведінки людини. При цьому наголошується на важливості особистісного вибору індивіда у прояві толерантності, адже домінуюча система цінностей ще не гарантує толерантного волевиявлення.

У загальній психології під толерантністю розуміється відсутність реагування чи його послаблення на певний несприятливий чинник через зниження чутливості до нього або до його певних проявів. Наприклад, толерантність до тривоги формується внутрішньо – через підвищення порогу емоційного реагування на загрозу, а ззовні – у здатності володіти собою, витримувати несприятливі дії без зниження адаптивних можливостей.

Феномен етнічної толерантності також може розглядатися крізь призму аксіосфери окремої особистості і всієї етнічної групи. З огляду на це індивідуальні та колективні цінності як інтегрують поведінку та переживання окремої людини, так і слугують орієнтиром для всієї спільноти. Нормативну поведінку етнічної групи визначають групові цінності, що функціонують як правила соціальної взаємодії, додають єдність групі. Важливим є збіг особистісних і групових цінностей, а також їх спрямування на поєднання і визнання цінностей інших етнічних груп.

Ключові слова: толерантність, етнічна група, етнічна толерантність, етнос, особистість.

In the modern multicultural world, research and development of a person's tolerance become a necessary condition for peaceful, harmonious and successful coexistence of people. Based on respect for interpersonal and intergroup peculiarities, tolerance prevents the rise of enmity and chauvinism, and promotes mutual enrichment and exchange of cultures. Therefore, its formation is carried out both with the purpose of prevention and in order to ensure the development of a person or a system.

The multifacetedness and diversity of the concept of "tolerance" is reflected in the variety of scientific definitions. In particular, tolerance can be considered a compromise, which is generated by the clash of the moral sphere, consciousness and behavior of a person. At the same time, the importance of the individual's personal choice in the manifestation of tolerance is emphasized, because the dominant system of values does not yet guarantee a tolerant manifestation of will.

In general psychology, tolerance is understood as the lack of response or reduction thereof to a certain adverse factor due to a decrease in sensitivity to this factor or to its certain manifestations. For example, tolerance to anxiety is formed internally – through an increase of the top limit of an emotional response to a threat, and externally – in the ability to control oneself and withstand adverse actions without reducing the person's adaptive capabilities.

The phenomenon of ethnic tolerance can also be viewed through the prism of the axiosphere of an individual and the entire ethnic group. Given this, individual and collective values both integrate the behavior and experiences of a person and serve as a guide for the entire community. The normative behavior of an ethnic group is determined by group values that function as rules of social interaction and add unity to the group. Important is the coincidence of personal and group values, as well as their orientation to combining and admitting the values of other ethnic groups.

Key words: tolerance, ethnic group, ethnic tolerance, ethnos, person.

Постановка проблеми. Явище толерантності у сучасному суспільстві стало предметом наукових розвідок та об'єктом численних наукових досліджень, набуло характеру міждисциплінарності та міжкультурності. Слід зазначити, що найчастіше толерантність розглядається крізь призму поваги до особистості, рівності, як відмова від утисків та насильства, від домінування й приниження. Також толерантність розглядають як різномайття культур, традицій, вірувань, багатовимірність людського буття, відмову від зведення цієї багатовимірності до однаковості, уніфікації різних точок зору до якоїсь однієї. Виходячи із цього, толерантність можна розглядати в якості однієї з важливих складових психологічної культури особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення толерантності у контексті педагогічної і вікової психології простежується в працях А. Молчанової [4, с. 117]. Вчена в результаті дослідження показала, що у період самоусвідомлення та самостворення особистості відбувається умовний розподіл соціального середовища на групи «Чужі» та «Свої». За певних умов, ураховуючи юнацький максималізм, це може слугувати підґрунтям для розвитку інтолерантних рис особистості, оскільки категорія «Свої» набуває однозначно позитивних рис, а «Чужі» перетворюється в явно негативну категорію, що неминуче приводить до пошуку ворога. У юнацькому віці, на думку науковиці, вкрай важливо сформувати позитивне ставлення

до світу в цілому, протидіяти формуванню авторитарного синдрому, розвивати толерантність.

Толерантність у контексті педагогічної взаємодії також розглядається у праці вітчизняної дослідниці О. Холодової [11, с. 5]. Учена дослідила роль фрустраційної толерантності при становленні педагогів як професіоналів. Вона розуміє фрустраційну толерантність як особистісну стійкість до впливу найрізноманітніших бар'єрів у цілеспрямованій діяльності, деструктивних чинників, які містяться в умовах діяльності. Провідним способом уникнення та подолання перешкод О. Холодова вважає розвиток та здатність до рефлексії.

Толерантність як основа ефективної комунікативної взаємодії розглядається у працях В. Бойка. Вчений здебільшого оперує поняттям комунікативної толерантності, яка має таку структуру: ситуативну, типологічну, професійну та загальну.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Результати теоретичного аналізу наукової літератури з проблем толерантності загалом та етнічної толерантності, зокрема у різних галузях психології засвідчують потребу в експлікації поглядів на дане поняття та більш чіткому окресленні його контурів. Адже з огляду на те, що термін «толерантність» увібрав у себе значну кількість характеристик, що розширюють його змістове наповнення, все гостріше постає питання його кореспондування з навколишньою дійсністю, в якій часто спостерігаються різноманітні прояви нетерпимості, котрі вимагають нових засобів її подолання.

Мета статті – на основі вивчення та узагальнення джерельної бази розкрити змістові характеристики та особливості поняття «етнічна толерантність».

Виклад основного матеріалу. Толерантності як одній із найважливіших характеристик ефективної педагогічної діяльності присвячене дослідження А. Скок [7]. Вчена дослідила та проаналізувала соціально-психологічні умови формування комунікативної толерантності викладачів закладу вищої освіти. Дослідниця визначила зміст та структуру цього феномена. Вона стверджує, що для успішної педагогічної взаємодії важливим чинником є саме комунікативний вид толерантності. Тому необхідна психологічна підготовка викладача складається з трьох основних компонентів: формування комунікативної толерантності, психологічної компетентності педагогічної діяльності та здатності людини представляти себе на ринку праці. Під особистісною толерантністю А. Скок розуміє ставлення до оточуючих, що базується на повазі та рівності інших, відмові від домінування, визнанні вірувань, настанов, норм. Толерантній особистості притаманні такі характеристики, як терпимість, емпатійність, комунікативність, емоційна стабільність, соціальна активність, достатній рівень освіти та культури [7, с. 10].

Дослідниця Ю. Тагіна працює над проблемою етнічної толерантності та розглядає її як соціальну цінність, що може бути представлена у двох формах: суспільний ідеал (толерантність як етична проблема) і цінність, що об'єктивувалася, нао-

чне втілення цього ідеалу. В останньому випадку етнічна толерантність перетворюється у соціальну характеристику і норму в суспільній свідомості. Окрім того, вчена розглядає толерантність як складову етнічного характеру українського народу та пов'язує це з інтровертованістю [9, с. 8].

Толерантність як компроміс, що пронизує свідомість людини, розглядається в працях А. Молчанової. На думку вченої, йдеться про компроміс, який породжується зіткненням моральної сфери, свідомості та поведінки людини. При цьому наголошується на важливості особистісного вибору людини у виявленні толерантності, адже наявна система цінностей ще не гарантує людині толерантного волевиявлення [5, с. 187].

Завдяки аналізу наукових джерел із даної проблеми, можемо зазначити, що етнічна толерантність, і толерантність загалом, розглядається у контексті окремої особистості та її функціонуванні у групі. Тому у значній кількості досліджень поняття «етнічна толерантність» тісно пов'язане із такими поняттями як «ідентичність особистості», «етнічна ідентичність» та ін.

Так, О. Бичко вважає, що етнічна ідентичність є найстабільнішою і найсильнішою ланкою соціальної ідентичності особистості. Це визначається стійкістю етносу як соціальної групи, адже етнічність передається з покоління в покоління, ніхто не може вибирати етнічну групу, до якої бажав би належати [1, с. 78]. Ці характеристики дозволяють найповніше реалізувати основну функцію соціальної ідентифікації – упорядкування картини світу особистості. Відтак, розгляд етнічної толерантності у контексті набуття ідентичності охоплює повною мірою особистісні характеристики людини – представника соціуму.

Адже у психології особистості толерантність описується крізь призму мотиваційної та аксіологічної сфер, самоактуалізації і саморозвитку особистості; у соціальній психології – через особливості міжособистісної взаємодії; у педагогічній і віковій психології – через розвиток особистості; в етнічній психології через особистість, що є представником тієї чи іншої етнічної групи та національно-культурного простору.

Етнічна толерантність – це властивість особистості проявляти терпіння до малознайомого способу життя людей, котрі є представниками інших етнічних спільнот, їх почуттів, думок та поведінки, звичаїв та традицій, ідей, вірувань, переконань. Зовні етнічна толерантність проявляється у стриманості, самовладанні, здатності приймати незвичні впливи чужої культури. Також етнічна толерантність проявляється у критичних ситуаціях внутрішньоособистісного або міжособистісного вибору та супроводжується певною психологічною напруженістю. Міра вираженості даної психологічної напруженості залежатиме від відсутності або наявності у людини досвіду комунікації з представниками різних етнічних спільнот [2, с. 113].

Етнічна толерантність проявляється у поведінці та вчинках особистості, а формується у сфері свідомості у тісному взаємозв'язку з етнічною ідентич-

ністю. Своєю чергою, етнічна ідентичність, як і ідентичність загалом, формується в процесі соціалізації. Можна виділити кілька рівнів особистісної ідентичності. Перший рівень – особистісно-психологічний. На цьому рівні відбувається усвідомлення людиною свого власного «Я» у певному середовищі. Це усвідомлення приходить мірою того, як особистість бере участь у житті різних соціальних груп. На цьому рівні ідентичності формується уявлення про власну приналежність до певної групи, а також про емоції, які викликає оцінка і усвідомлення цієї приналежності.

На другому, соціально-психологічному рівні, формуються уявлення про себе як похідні від усвідомлення власної приналежності до тієї чи іншої соціальної спільноти. Особистість порівнює свою соціальну групу з іншими та поводить так, щоб його група була представлена у більш вигідному світі. Одним із різновидів ідентичності на соціально-психологічному рівні є етнічна, яка й передбачає усвідомлення власної приналежності до певної етнічної групи [3, с. 132].

Аналіз понять «толерантність» та «етнічна толерантність» дає змогу констатувати те, що їм притаманні як загальні, так і різноманітні специфічні характеристики. Поняття «етнічна толерантність» являє собою вид толерантності, в основі якого лежить прийняття «чужого», «іншого», чогось такого, що обумовлене приналежністю до іншої етнічної спільноти. А поняття «толерантність» розглядається як риса особистості, що характеризує цілий спектр особистісних проявів. Етнічна толерантність, на відміну від толерантності, передбачає наявність комплексу установок щодо іншої етнічної групи або груп.

Виходячи із таких характеристик, толерантність як особистісна риса, є більш стабільною у порівнянні з етнічною толерантністю / інтолерантністю, що обумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми факторами та значно легше піддається корегуванню. Під етнічною толерантністю / інтолерантністю ми розуміємо таку соціально-психологічну характеристику, що характеризується мірою прийняття чи неприйняття представників інших етнічних спільнот.

Г. Солдатова, розглядаючи етнічну толерантність як певний комплекс установок, виокремлює в її структурі такі компоненти: *когнітивний* (уявлення про різні етнічні групи, їх культуру, міжетнічні відносини; наявність знань про толерантність, її структуру та прояви, про права усіх без винятку людей, незалежно від їх етнічної приналежності); *емоційний* (відображає ставлення людини до представників інших етнічних груп); *поведінковий* (конкретні акти толерантного / інтолерантного реагування, які проявляється в прагненні спілкуватися / дистанціюватися / демонструвати агресію по відношенню до представників інших етнічних груп) [8, с. 85].

У наукових джерелах з етнопсихології знаходимо думку про те, що етнічна толерантність – це особистісне утворення, яке детермінує структуру соціальних установок людини. Вона виражається у терпимості особистості до іншого способу життя, іншокультурних звичаїв, національних традицій,

поглядів та ідей, що притаманні представникам інших етнічних груп.

Коли сформовані у певному соціокультурному дискурсі етнічні стереотипи та способи вирішення проблем, що постають перед особистістю виявляють свою неефективність та ригідність, а нові норми або стереотипи знаходяться у процесі свого формування, тоді, у критичних ситуаціях міжособистісного і внутрішньоособистісного вибору, проявляється етнічна толерантність особистості. Також етнічна толерантність, у певному сенсі, виявляється та формується у проблемних чи конфліктних ситуаціях взаємодії особистості з представниками інших етнічних груп.

У психологічній літературі проаналізовано різні фактори, що мають вплив на розвиток етнічної толерантності, серед яких освіта, виховання, навчання, культура, ментальність, релігія, певні особливості регіону і етносу, в якому проживає людина, а також сформовані стереотипи та упередження. Окремої уваги потребують такі важливі аспекти етнічної толерантності як установки, стереотипи та упередження, толерантність та інтолерантність, конфлікти, традиції та звичаї, релігія.

Формування стереотипів особистості здійснюється під впливом соціального оточення та у ході безпосередньої взаємодії з ним або при комунікаційній дії, тобто через виховання, навчання, пропаганду зі ЗМІ. Говорячи про етнічні стереотипи, можна стверджувати про певний образ етнічної групи, що зазвичай має негативний відтінок, пов'язаний із хибністю або неточністю сприйняття. За характером розрізняють нейтральні, позитивні та негативні стереотипи. Однак точністю вони не відрізняються, адже стереотипи занадто узагальнені, ригідні, часто помилкові та негативні, через що стереотипне мислення стає на заваді об'єктивній оцінці іншої людини чи групи людей, їх поведінки [10, с. 48].

Стереотипи впливають як на власну поведінку людини, так і на ставлення до об'єкта стереотипізації. Негативні та помилкові стереотипи можуть стати джерелом виникнення конфліктів, непорозумінь як у міжособистісному спілкуванні, загалом, так і в спілкуванні з представниками інших етнічних груп або національностей, зокрема. Прояви толерантної поведінки якщо і притаманні людині, що має сформовані етнічні стереотипи негативного емоційно-оцінного характеру, то вони зовсім незначні. І вплинути на них досить складно, оскільки це пов'язано зі значними затратами часу й зусиль. Людина ж, у якій присутній позитивний етнічний стереотип, або уже толерантна, або легко може нею стати.

Не менш важливим чинником етнічної толерантності є культура, традиції, звичаї та релігія, що мають значний вплив на формування менталітету, на поведінку та засвоєння особистістю норм і цінностей. Поняття «культура» налічує понад 500 інтерпретацій, є багатоаспектним та може означати національність, етнічність, музику або образотворче мистецтво, звичаї, ритуали, традиції, культуру споживання їжі, одяг та ін. Найбільш універсальним та загальним визначенням культури є таке: культура –

це все те, що створено у результаті людської діяльності [6, с. 76]. У зв'язку з цим, основною умовою розуміння і прийняття інших культур, а отже, і етнічної толерантності, є сформована етнокультурна компетентність особистості.

Отже, теоретичний аналіз проблеми свідчить про те, що формування етнічної толерантності сприяє загальному особистісному розвитку, становленню етнокультурної компетентності та досвіду позитивних міжетнічних контактів.

Висновки. З огляду на світові глобалізаційні процеси, а також збільшення кількості та інтенсивності міжетнічних конфліктів питання дослідження та розвитку етнічної толерантності стає все гострішим.

Тому формування толерантної особистості є наріжним каменем гармонійного співіснування людей, а відтак привертає до себе значну увагу психологів і педагогів. Толерантність проявляється у здатності представників різних етнічних груп і культур знайти спільність інтересів у комунікативній взаємодії. Адже негативні емоції, стереотипізація, упередженість, ригідність, забобонність у ставленні до представників інших етнічних груп призводять до появи ворожості, відторгнення, агресії, що подекуди переростає у насильницькі дії. Тому вкрай важливим аспектом особистісного розвитку є формування культури толерантності, запобігання проявам нетерпимості, інтолерантності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бичко О. Профілі Української ідентичності. Соціально-психологічний аналіз. Київ : Вид.-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. 281 с.
2. Грива О. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2005. 228 с.
3. Кириленко Т. Толерантність та гармонія особистості. *Психологічні перспективи*. Вип. 11. 2008. С. 130–136.
4. Молчанова А. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога. Київ: ІПООД НАПН України, 2013. 188 с.
5. Молчанова А. Толерантна та інтолерантна особистість в сучасному освітньому середовищі. *Історико-педагогічні студії*. 2013. Вип. 6 (7). С. 186–189.
6. Орбан-Лембрик Л. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі. *Соціальна психологія*. 2008. Вип. 4. С. 73–85.
7. Снок А. Соціально-психологічні умови формування комунікативної толерантності у викладача вищого навчального закладу : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи»; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2007. 19 с.
8. Солдатова Г., Шайгерова Л. Психодіагностика толерантності личности. Москва : Смысл, 2008. 172 с.
9. Тагліна Ю. Екологічна культура українського етносу: ментальні джерела та техногенні перспективи: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.12. «Українознавство, філософські науки»; ХНУ ім. В. Карамзіна. Харків, 2005. 19 с.
10. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «політика визнання». Київ : Альтерпрес, 2004. 172 с.
11. Холодова О. Психологічні засоби запобігання та корекції фрустрації у професійній діяльності молодих учителів : автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи»; Ін-т психології ім. Г. Костюка АПН України. Київ, 2003. 18 с.